

Derdest Defterlerinin Kaynak Değeri Üzerine Bir Deneme: 493 Numaralı Ayntâb Derdest Defteri'nin Analizi

Emine Erdoğan Özünlü*

Özet: Derdest defterleri, tımar gelirlerinin kimlerin tasarrufunda olduğunu gösteren defterlerdir. Osmanlı tımar düzeni hakkında önemli veriler içeren bu defterlerde, genel hatlarıyla söylemek gerekirse tımar türleri, tımar gelirlerini oluşturan yerler ve gelirleri, dirlik sahiplerinin adları, meslekleri/nitelikleri, sahip oldukları hisse sayısı, berat tarihleri ve hattâ o dönemin şartlarına göre fotoğraflık görünüşleri (resimleri) bulunmaktaydı. Bu makalede, 493 numaralı Ayntâb (Antep) derdest defteri örneğinden hareketle Osmanlı tımar sistemi ve sosyo-ekonomik tarihi açısından kaynak olarak derdest defterlerinin değeri üzerine metodolojik bir deneme yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Tımar sistemi, Derdest defterleri, Ayntâb (Antep).

Giriş

Elde etme, tutma mânâsına gelen derdest, Osmanlı tımar sisteminde tımar gelirini elinde tutan, timara sahip olan kişiyi ifade etmek için kullanılır. Tımar icmal defterlerinden hareketle hazırlanmış olan ve tımar gelirlerinin kimlerin tasarrufunda olduğunu gösteren bu defterler, özelde Osmanlı tımar düzeni, genelde ise Osmanlı sosyo-ekonomik tarihi açısından oldukça önemli kaynaklardır.

Derdest defterleri, mufassal¹, icmâl ve ruznâmçe defterleri² ile birlikte Osmanlı devletinin bütün arazi kayıtlarını ihtiva eden; tımar, has, zeamet, mülk, vakıf gibi arazi türlerini tayin ve tescil eden defterlerin saklandığı yer olan Defterhâne-i Âmire'nin³ önemli defterleri arasında bulunmaktaydı. Bu defterlerde tımarların çekirdeğini oluşturan yerlerin bir listesi ile uğradığı değişiklikler sonucu sahipsiz kalan tımarlar yer almaktaydı (Afyoncu 1994: 102).

XVI. yüzyılın sonlarından itibaren istisnai hâller dışında yeni tahrirlerin yapılmaması, tımar sisteminin kontrolünü güçleştirmiştir. Kayıtlardaki verilerin eski kalması, zaman içerisinde yaşanan tımar değişikliklerini yansıtmaması ve tımar gelirlerini oluşturan yerlerin kimin elinde olduğunun bilinmemesi,

* Yrd.Doç.Dr., Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü /ANKARA.
erdogan@gazi.edu.tr

derdest defterlerinin tutulmasını zorunlu kılmıştır. Bu defterlerin tutulmasıyla birlikte yapılan değişiklikler tespit edilerek kayıtlar güncelleştirilmiş ve Defterhâne’de derdest adı verilen yeni bir defter türü ortaya çıkmıştır (Afyoncu 1997: 31, Afyoncu 2000: 224-225).

Araştırmanın Kaynakları, Yöntemi ve Amacı

Bu makalenin konusunu oluşturan derdest defterlerinin kaynak değerini daha iyi irdelemek için sondaj metoduyla⁴ bu defter grubunu temsilen tek bir defter ele alınmış ve kapsamlı olarak analize tabi tutulmuştur. Söz konusu çalışmanın kaynağını oluşturan defter, 493 numaralı Ayntâb (Antep) derdest defteridir.⁵ Bu defter; Ankara, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi’nde⁶ muhafaza edilmekte olup toplam 16 varaktan oluşmaktadır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla derdest defterlerinin muhtevası ve önemi hakkında sadece Erhan Afyoncu’nun çalışmaları mevcuttur.⁷ Bu sebeple çalışmamızda Afyoncu’nun çalışmalarına sıklıkla atıfta bulunulmuştur. Ayrıca timar sistemi ile ilgili muhtelif telif ve tetkik eserlerden de istifade edilmiştir.

Araştırmanın yöntemine gelince, defterdeki tüm bilgiler; timar türleri, timar gelirlerini oluşturan yerler ve gelirleri, dirlik sahiplerinin adları, nitelikleri, hattâ o dönemin şartlarına göre fotoğrafik görünüşleri (resimleri), bu kişilerin hisselerinin miktarı, kaç hisseye sahip oldukları ve berat tarihleri bilgisayar ortamına aktarılmış ve veri tabanı üzerinde muhtelif sorgulamalar yapılmıştır. Şüphesiz ki bu yöntemin takip edilmesindeki amaç, derdest defterlerinin içeriğindeki bilgileri gün ışığına çıkarmaktır.

Timar Sisteminin İşleyişi ile İlgili Verilerin Analizi

493 numaralı Ayntâb derdest defterindeki veriler sorgulanırken dikkatimizi çeken ilk husus; bu defterlerin tutulmasındaki gerekçeye uygun olarak timar değişikliklerinin deftere ne şekilde yansıdığıdır. Bu çerçevede timar gelirleri, dirlik sahipleri, nitelikleri, hisseleri, berat tarihleri incelenmiştir. Özellikle defterde yer alan berat tarihleri, yapılan bürokratik işlemlerin hangi dönemi içerdiğine dair önemli ipuçları barındırmaktadır. Bu tarihler, incelediğimiz defterde gün, ay ve yıl şeklinde detaylı olarak yazılmış olup, H.1106-1123 (M.1695-1711) tarihleri arasını ihtiva etmektedir.

Afyoncu’ya göre, derdest defterlerinin şimdilik tespit edilebilen en erken tarihlişi, H.1069 (M.1659) yılında icmal defterinden sureti çıkarılarak kullanılmaya başlanmış olan Alaiye derdest defteridir. Derdest defterleri yoğun olarak iki seri halinde bulunmaktadır. Birinci seri, XVII. yüzyıl sonlarına aittir; en erken berat tarihleri H.1105-1106 (M.1693-1695) yıllarını kapsar ve daha çok H.1120lere (M.1708) kadar uzanan beratları içerir. İkinci seri ise XVIII. yüzyıl sonlarında hazırlanmıştır ve en erken berat tarihleri H.1194-1195 (M.1780-81) yılları ara-

sını kapsamaktadır. Bu seride H.1200 (M.1786) yılına kadar olan timar tevcihleri yoğun olmakla birlikte, XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar çıkan tevcihat kayıtları da vardır (Afyoncu 1997: 31, 2000: 227). Afyoncu'nun derdest defterlerinin tutuldukları tarihlerle ilgili tespitleri göz önüne alındığında incelediğimiz defterin ilk seri içerisinde yer aldığını söylemek mümkündür.

Defterin analizinde yaptığımız sorgulamalardan biri, dirlik sahiplerinin sayısıdır. Ancak dirlik sahiplerinin isimlerinin ve defterde yazılı eşkâllerinin (boy, göz, kaş verileri) genellikle birbirine benzer olması, söz konusu sayının tespiti zorlaştırmıştır. Dirlik sahiplerinin berat tarihleri ve hisse sayıları bu meselelerin çözümünde faydalı olmuş ve bir takım sonuçlara ulaşmamızı sağlamıştır. Bu çerçevede yaptığımız incelemeye göre, defterde toplam 145 dirlik sahibi bulunmaktadır.

Bu bağlamda dirlik sahiplerinin hisse sayıları konusuna açıklık getirmekte yarar vardır. Bilindiği üzere Osmanlı timar düzeninde hisselerin paylaşılması, yani bir timar gelirinin farklı dirlik sahipleri arasında bölüşülmesi, görevlinin denetim alanını genişletmek ve tek bir kişinin bir köyün tümüne hâkim olmasını engellemek için uygulanan bir sistemdi (İnalçık 2003: 122). Böylece dirlik sahiplerinin büyük gelir kaynaklarını tek elde toplaması ve onların zamanla yerel kuvvet kazanarak birer mütegalibeye dönüşmesi engellenmekteydi (Ergenç 2006: 130). Derdest defterlerinde vergi gelirlerine esas teşkil eden ve timar olarak tasarruf edilen yerlerin genellikle bütün halde bir kişiye verilmeyerek birkaç parça halinde birden fazla kişiye tevcih edildiği gözlenebilmektedir. Böylece söz konusu timar birimlerinin tasarruf edilip edilmediği, kaç kişi tarafından paylaşıldığı gibi sorulara da cevap bulunabilmektedir (Afyoncu 1997:31, 2000: 225, bk. TKGM – KKA – DD – 493, 11a).

Derdest defterlerinde dikkati çeken bir diğer husus, dirlik tasarruf eden kişinin kaydının üzerinde, onun dirliğini oluşturan hisse sayısını gösteren 2, 5, 21 gibi bir takım rakamların olmasıdır (Afyoncu 1997: 32, 2000: 226). İncelediğimiz defterde en fazla hisse sahibinin Miralay Kasım (TKGM – KKA – DD – 493, 1a, 2b, 5a, 7a), Dergâh-ı Âli müteferrikalarından Ömer (TKGM – KKA – DD – 493, 3a, 6a, 7a) ve Mehmed olduğu görülür. Mehmed'in hisse sayısı 9 iken diğerlerinin hisse sayısı 7 idi. Miralay Kasım ve Müteferrika Ömer'in defterde zeamet olduğu kayıtlı olan timar birimlerinde hisseleri bulunmaktaydı. Söz konusu kişilerin buldukları görevler göz önüne alındığında bu durumu olağan karşılamak gerekir. Bu noktada derdest defterlerinde sadece timar ve zeametlerin bulunduğunu, hasların kaydedilmediğini vurgulamak gerekmektedir (Afyoncu 1997: 31, 2000: 225).

Derdest defterleri, timar sisteminin işleyişine uygun olarak bir takım aksaklıkların ve yanlışlıkların önüne geçilmesi için gerekli olan işlemleri ihtiva etmesi açısından da dikkate değerdir. Şöyle ki, bir zeamet veya timar gelirinin ta-

mamı dirlik olarak kimin tasarrufunda ise timar sahiplerini gösteren listenin altına *tamam* şeklinde yazılırdı. Afyoncu'ya göre bu işlem, o timarın bütün gelirlerinin tevcih edilip edilmediğini tespit ederek yeni tevcihlerin yapılmasını engellemeye yönelik olarak yapılmaktadır (1997: 32, 2000: 226, TKGM – KKA – DD – 493, 10a, 11b). Bu hususun yanında incelediğimiz defterde dirlik sahiplerinin isimlerinin hemen altında *icmal bozulmamak üzere, kılıç ma'a hisse* şeklinde timar birimleri ile ilgili açıklayıcı ifadeler de yer almaktadır (TKGM – KKA – DD – 493, 3a, 5a).

Derdest defterlerini ilginç kılan en önemli özelliklerden biri de bu defterlere dirlik sahiplerinin fiziksel özelliklerinin (boy uzunluğu, göz rengi ve kaş yapısı) kaydedilmiş olmasıdır. Bu özellik, XVII. yüzyıla ait defterlerde bulunmaktadır. XVIII. yüzyılın sonuna ait defterlerde ise sadece timar sahibinin ismi yer almaktadır (Afyoncu 1997: 32, 2000: 226). İncelediğimiz defterde dirlik sahipleri çoğunlukla orta boy, ela göz ve açık kaş olarak kaydedilmiştir. Bu şekilde bir eşkâl bilgisi, aynı isme sahip dirlik sahiplerini birbirinden ayırmayı mümkün kılmaktadır. Ancak bu durum oldukça azdır. Bu noktada akla şu soru gelmektedir: Bu veriler, dirlik sahiplerinin fiziksel özellikleri hakkında fikir verebilir mi? Bu çalışmada tek bir defter incelendiğinden şimdilik bu soruya cevap vermek mümkün değildir. Farklı ve daha fazla defter üzerinde yapılacak olan çalışmalar bu hususa açıklık getirebilir. Bununla birlikte muhtelif bölgelere ait defterler üzerine yaptığımız yüzeysel bir araştırma, dirlik sahipleri için kaydedilen fiziksel özelliklerin genellikle orta boy, ela göz ve açık kaş olduğunu göstermekteyse de,⁸ derdest defterlerinde farklı fiziksel özelliklerle tanımlanan dirlik sahiplerine de rastlanmaktadır.⁹

Yaptığımız incelemede ilginç olan bir diğer husus, bazı dirlik sahiplerinin tahmini yaşıyla ilgili kayıtlardır. İki, dört ve beş yaşında olan bu dirlik sahiplerinin yaşları oldukça küçük olup baba isimleriyle birlikte kaydedilmişlerdir (TKGM – KKA – DD – 493, 8b, 9b). Bilindiği üzere timar ve zeamet sahibi öldüğü zaman erkek çocukları varsa dirliği onlara intikal etmekteydi (Gökbilgin 1967: 35, Uzunçarşılı 1951: 389). Ölen sipahinin çocuğuna bütün dirliği intikal etmez, ibtidadan tayin ediliyormuş gibi bir kısmı kendisine bırakılır, belirli bir orandan fazlası ise devlete aktarılırdı (Barkan 1993: 317, Akdağ 1955: 46). Beldiceanu'ya göre (1985: 66-67), bir oğulun babasının yerine geçebilmesi için, babasının öldüğü zaman en azından 12 yaşında ve dilekçesini 7 yıllık bir süre içinde beylerbeyine sunmuş olması şarttır. Bu çocuklar, askerlik hizmeti göremeyecek kadar küçük iseler seferlere “cebeli” denen silahlı ve ücretli kimseler tutulup yollanırdı.

Defterde geçen küçük yaştaki dirlik sahiplerinin en büyüğünün yaşı beştir. Timarlı sipahi sağ iken oğlunun timar sahibi olması ihtimalinin oldukça düşük olduğu (Acun 2002: 906) ve bu küçük yaştaki dirlik sahiplerinin isimleri-

nin baba adları ile birlikte kaydedildiği de göz önünde bulundurulursa, söz konusu dirlik sahiplerinin çocukları daha olgun bir yaşa gelmeden öldükleri ve dirliklerinin de bu küçük erkek çocuklarına kaldığı varsayılabilir.

Makalemizin başında da ifade ettiğimiz üzere derdest defterlerinde timar birimleri üzerinde yapılan değişikliklerin bir sonucu olarak sahihsiz kalan timarlar da kaydedilmekteydi. Bu duruma uygun olarak DD-493'de de sahihsiz kalan timarlar bulunmaktaydı. Defterde bunların adedi 8 olup, defterin son varaklarında kaydedilmişlerdir (TKGM – KKA – DD – 493, 14a-b).

Derdest defterleri, timar sistemi hakkında dikkate değer bir diğer defter grubu olan ruznâmçe defterlerinde yer alan bilgileri tamamlamakta ve desteklemektedir. Nitekim incelediğimiz derdest defterinde yer alan bazı dirlik sahipleri ile ilgili veriler, Maraş eyaletine tabi olan nahiyelere ait M.1695-1700 (H.1106-1111) tarihleri arasındaki ruznâmçe kayıtlarını ihtiva eden ve Maliyeden Müdevver Defterler Katalogu'nda kayıtlı 1849 numaralı defterde¹⁰ geçmektedir. Şöyle ki, ruznâmçe defterine göre Ayntâb nahiyesine tabi Turnalık köyünün 3.800 akçelik gelirini tasarruf eden Mehmed adlı timar sahibinin bu köyün gelirini tasarruf ettiğine dair veri, derdest defterinde de kayıtlıdır (BOA – MAD – 1849, 5, TKGM – KKA – DD – 493, 1b).

Yine Ayntâb nahiyesine bağlı Tilhums köyünün 24.000 akçelik gelirini *bervech-i iştirâk* üzere tasarruf eden Mustafa ve Osman'ın bu köyün gelirini tasarruf ettiklerine dair veri, yine incelediğimiz derdest defterinde geçmektedir (BOA – MAD – 1849, 25, TKGM – KKA – DD – 493, 6a). Bu hususta tespit ettiğimiz örnekleri çoğaltmamız mümkündür.¹¹ İki defter arasında yapmış olduğumuz bu karşılaştırma, Osmanlı bürokrasisi açısından timar sisteminin işleyişi hakkında bilgi verdiği gibi konuyla ilgili kaynak gruplarının karşılaştırılabileceği gerçeğini de bir kez daha gözler önüne sermektedir.

İdari Yapı ve Yerleşim Birimleri ile İlgili Verilerin Analizi

Derdest defterleri, muhteva itibarıyla timar sistemi hakkında önemli veriler içermekle birlikte Osmanlı idari düzeni ve yerleşim birimleri hakkında da dikkate değer bilgiler vermektedirler. Nitekim 493 numaralı defterde Ayntâb sancağı içerisinde yer alan köy ve mezraalar hakkında kayda değer veriler bulunmaktadır.

Derdest defterleri, sancak bazında hazırlanan defterlerdi. Nitekim incelediğimiz defterin başında *defter-i derdest-i livâ-i Ayntâb* ibaresi yer almaktadır. Bu defterlerin genellikle baş kısmında fihrist bulunmakta, defterin içindeki nahiyeler, sayfa numaraları ile birlikte yer almaktadır. Timar ve zeametler ise ya nahiyelere göre ayrı ayrı ya da sancağın bütün zeametleri defterin baş kısmında verildikten sonra timarlar nahiyelere göre kaydedilmiştir (Afyoncu 1997: 33, 2000: 227). İncelediğimiz defterde fihrist bulunmamaktadır. Timar ve zeametler ise nahiyelere göre yazılmış ve her nahiyede önce zeametler,

daha sonra timarlar kaydedilmiştir. Ancak defterin son varlığında belli bir düzen gözetilmeyip, farklı nahiyelere ait yerleşim birimleri karışık bir şekilde kaydedilmiştir (TKGM – KKA – DD – 493, 16a).

İdari yapı ve yerleşim birimleri açısından defterde yer alan veriler incelendiğinde şu sonuçlara ulaşmak mümkündür: Defterde Ayntâb sancağı, Ayntâb, Nehrülcevaz ve Telbaşir nahiyelerinden oluşmaktaydı. Hüseyin Özdeğer, XVI. yüzyılda Ayntâb sancağını inceleyen eserinde, sancağın bu idari yapıya 1543 tahririnde kavuştuğunu ifade etmektedir (Özdeğer 1988: 15).

Tablo-1: 493 Numaralı Ayntâb Derdest Defteri'ne Göre Köyler ve Mezralar

Sayı	Bağlı Olduğu Nahiye	Yerleşim türü	Yerleşim Biriminin Adı
1	Ayntâb	ky	Ağcaburc(Çakal)
2	Nehrülcevaz	ky	Ağcaburc
3	Ayntâb	ky	Akpınar
4	Telbaşir	ky	Akcaöyük
5	Telbaşir	ky	Arık
6	Ayntâb	mz	Aydoğmuş
7	Telbaşir	ky	Aynifer
8	Nehrülcevaz	mz	Bağdadçık
9	Telbaşir	ky	Barak
10	Telbaşir	ky	Bostancık
11	Ayntâb	mz	Bolak
12	Ayntâb	mz	Burucak
13	Telbaşir	ky	Burhan
14	Ayntâb	ky	Burhan
15	Nehrülcevaz	ky	Cağud
16	Ayntâb	ky	Çeğde
17	Ayntâb	ky	Cubakir
18	Telbaşir	ky	Çapalu
19	Ayntâb	ky	Çartil
20	Telbaşir	mz	Diki
21	Telbaşir	mz	Eşref
22	Nehrülcevaz	mz	Evliyacak
23	Telbaşir	ky	Gelbulasin
24	Ayntâb	ky	Göksüncük
25	Nehrülcevaz	ky	Güdevir
26	Telbaşir	ky	Güdevir
27	Ayntâb	ky	Güllüce
28	Ayntâb	ky	Güneysi (Kilisecik)
29	Telbaşir	ky	Han-ı Kirman
30	Telbaşir	ky	Harnuba
31	Telbaşir	ky	Harpuştıl
32	Telbaşir	ky	Hatuniyye
33	Ayntâb	ky	Hezek
34	Nehrülcevaz	ky	Hümeysi (Kızılcağend)
35	Nehrülcevaz	ky	İki Ahur
36	Ayntâb	ky	İsbaturun
37	Telbaşir	ky	Kandevir
38	Ayntâb	mz	Kararesul
39	Ayntâb	ky	Karacadinek

40	Nehrülcevaz	ky	Karacadinek
41	Telbaşır	ky	Karacaviran
42	Ayntâb	ky	Karacaviran
43	Telbaşır	ky	Karaçomak
44	Telbaşır	mz	Karataş
45	Telbaşır	ky	Kayacık
46	Telbaşır	ky	Kebe
47	Nehrülcevaz	ky	Keferbostan
48	Nehrülcevaz	ky	Kefercebhel
49	Ayntâb	ky	Kelbin
50	Telbaşır	ky	Kerar
51	Telbaşır	ky	Kılcan
52	Telbaşır	ky	Kinnab
53	Nehrülcevaz	mz	Kızılkuyu
54	Ayntâb	ky	Güvecci
55	Telbaşır	ky	Körkün
56	Ayntâb	mz	Mağaracık
57	Telbaşır	ky	Matrani
58	Ayntâb	ky	Mavzud
59	Telbaşır	ky	Mızviz
60	Nehrülcevaz	ky	Oruç Gazi
61	Telbaşır	ky	Öyücek
62	Telbaşır	mz	Öyücek
63	Ayntâb	ky	Öyücek
64	Telbaşır	ky	Pehlivançukuru
65	Nehrülcevaz	mz	Pirmusa
66	Nehrülcevaz	ky	Sarumiyye
67	Telbaşır	ky	Sarumiyye
68	Ayntâb	ky	Saruboğasak
69	Telbaşır	ky	Seğerbhan
70	Ayntâb	ky	Seğer
71	Telbaşır	ky	Sevindi
72	Ayntâb	mz	Soybuni
73	Telbaşır	mz	Soybuni
74	Ayntâb	ky	Söğüdüce
75	Ayntâb	mz	Susuzca
76	Telbaşır	ky	Şifidin
77	Ayntâb	ky	Şöhme
78	Ayntâb	ky	Taşguncık
79	Ayntâb	mz	Tekfurviranı
80	Telbaşır	ky	Tilkıvam
81	Ayntâb	ky	Tilhums
82	Ayntâb	mz	Tevceğın
83	Ayntâb	ky	Tıhnatan
84	Ayntâb	ky	Tumalık
85	Ayntâb	mz	Uğırca
86	Telbaşır	ky	Uluma'sara
87	Ayntâb	ky	Üç Kilise
88	Ayntâb	ky	Yağlıca
89	Ayntâb	ky	Yaylacık
90	Telbaşır	ky	Yona
91	Telbaşır	ky	Yüreğir
92	Telbaşır	ky	Zenbur
93	Telbaşır	ky	Zirambi

Kısaltmalar: ky: karye, mz:mezraa.

Tablo 1’de de görüldüğü üzere, incelediğimiz defterde sancağın nahiyeleri yanında bu nahiyelere bağlı daimi (köy) ve geçici (mezraa) yerleşim birimleri bulunmaktadır. Bu yerleşim birimlerinin sayısı 74 köy ve 19 mezraa olmak üzere toplam 93 idi. Yerleşim birimleri ile ilgili olarak Ayntâb sancağına ait tahrir defterlerinde yer alan verilerle derdest defterinde yer alan verileri karşılaştırdığımızda söz konusu yerleşim birimlerinin sayılarında, adlarında ve bağlı oldukları nahiyelerinde yıllara bağlı olarak bir takım değişikliklerin olduğu görülür. Ancak burada bir hususu ifade etmek gerekir. Derdest defterlerinde sadece timar ile ilgili değişikliklere maruz kalmış yerleşim birimlerinin kayıtları bulunmaktadır. Dolayısıyla bir sancağa ait tüm yerleşim birimlerinin bu defterlerde bulunacağını söylemek mümkün değildir. Nitekim Hüseyin Özdeğer’in tespitlerine göre (1988: 213-219, 387-391, 521-522), Ayntâb nahiyesine tabi olan karye ve mezraların toplamı 231, Telbaşir nahiyesine tabi köy ve mezraların toplamı 188 ve Nehrülceviz nahiyesine tabi köy ve mezraların toplamı ise 51 idi.

Yerleşim birimlerinin bağlı olduğu nahiyelerin yıllara göre değişimi ile ilgili olarak tespitleri şu misâllerle açıklamak mümkündür: Meselâ, tahrir defterlerine göre, Bağdadçık mezraası, XVI. yüzyılda Telbaşir nahiyesi sınırları içindeyken,¹² derdest defterine göre XVII. yüzyılın sonlarında Nehrülceviz sınırları içerisindedir (TKGM – KKA – DD – 493, 15a). Bir başka yerleşim birimi olan Güdevir köyü, tahrir defterlerine göre Telbaşir nahiyesi sınırlarına dahil iken¹³ derdest defterine göre Nehrülceviz’a bağlıdır (TKGM – KKA – DD – 493, 8b, 15a).

Yerleşim birimlerinin türlerinde meydana gelen değişiklikler yani; köylerin mezralara, mezraaların ise köylere dönüşmesi hadisesi de 493 numaralı defterde tespit edilebilmektedir. Şöyle ki, bazı yerleşim birimleri, XVI. yüzyılda mezraa iken, XVII. yüzyılın sonlarında daimi olarak yerleşilerek birer köy haline gelmişlerdir. Harnuba köyü,¹⁴ İkihur köyü,¹⁵ Karacadinek köyü¹⁶ ve Barak köyü¹⁷ bu yerleşim birimlerindedir. Bu durumun tam tersi de gözlenmiştir. XVI. yüzyılın ilk yarısında köy olan Karataş köyü,¹⁸ XVII. yüzyılın sonlarında mezraa olarak kaydedilmiştir (TKGM – KKA – DD – 493, 4b).

XVI. yüzyılda görülmeyen bazı yerleşim birimleri, XVII. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmıştır. Tahrir defterlerine göre sadece Ayntâb sınırları içerisinde bir Ağcaburç köyü varken¹⁹, derdest defterine göre Nehrülceviz sınırları içerisinde de aynı isimde bir köy bulunmaktadır (TKGM – KKA – DD – 493, 14b). Yine benzer şekilde tahrir defterinde sadece Telbaşir sınırları içinde Burhan adında bir köy varken²⁰, derdest defterinde Ayntâb sınırları içerisinde de aynı isimde bir köy bulunmaktadır (TKGM – KKA – DD – 493, 2b).

Tahrir geleneğinin XVI. yüzyıl sonlarında yavaş yavaş sona erdiği göz önünde bulundurulursa, derdest defterlerinin bu yerleşim birimlerinde meydana gelen değişiklikleri göstermesi açısından oldukça dikkate değer olduğunu söyleyebiliriz.

Bu defterlerde yer alan veriler, onomastik ve toponomi bilimi açısından da önem arz etmektedir. Yer adlarını incelemekten ibaret olan toponomi, genel olarak özel isimleri inceleyen onomastiğin bir dalı olarak nitelendirilmektedir (Yediyıldız 1984: 25). Başta tahrir defterleri olmak üzere yer adları ve yerleşim birimleri konusunda veri ihtiva eden arşiv kaynaklarının incelenmesi, hem bu kaynakların muhtevalarının zenginliğini²¹ hem de incelenen bölgelerde Türkleşme sürecinin ne şekilde gerçekleştiğini gözler önüne sermektedir. Ayntâb sancağı üzerine yapılan çalışmalar da bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Meselâ XVI. yüzyılda Ayntâb sancağında bulunan yer adları üzerine yapılan bir çalışmada bu yer adlarının %66 oranında Türkçe, %18 oranında Arapça ve %7.7 oranında Farsça ve yine %7.7 oranında diğer dillerden olan adlardan meydana geldiği tespit edilmiştir (Cebeci 1999: 157). Ayntâb sancağında bulunan yer adları üzerine yapılmış benzer çalışmalar da bu bölgede bulunan adların büyük oranda Türkçe adlardan geldiğini ortaya koymaktadır.²² İncelediğimiz defterde bütün yer isimleri kaydedilmediğinden Türkçe yer adlarının oranının hangi nisbette olduğu tam olarak tespit edilememiştir. Ancak Tablo 1'de de görüldüğü üzere pek çok Türkçe adın da kullanıldığını söylemek mümkündür.

Sonuç

493 numaralı derdest defterinin analizi, bu kaynak grubunun Osmanlı timar düzeni ve bürokratik işleyişi açısından önemli veriler içerdiğini, bu özelliğiyle de timar sistemi açısından dikkate değer bir kaynak grubu olan ruznâmçe defterlerinin tamamlayıcısı durumunda olduğunu göstermiştir.

Bu defterler, onomastik ve toponomi bilimi açısından da önemli verileri ihtiva etmektedirler. Nitekim derdest defterlerinde bulunan yerleşim birimlerinin diğer kaynak gruplarıyla, özellikle de tahrir defterleriyle karşılaştırılması, bu yerleşim birimlerindeki sürekliliği tespit edebilmenin mümkün olduğunu göstermiştir.

Derdest defterlerinin muhtevasını ve kaynak değerini sunmak açısından tek deftere dayalı olarak yaptığımız bu deneme elbette yeterli değildir. Ancak derdest defterleri üzerinde yapılacak çalışmaların artmasıyla bu kaynak grubu hakkında edinilecek bilgiler daha da zenginleşecektir.

Açıklamalar

- ¹ Tahrir defterleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Barkan 1940:II/1, 20-59, II/2, 214-247).
- ² Ruznâmçe defterleri hakkında geniş bilgi için bk. (Howard 1987: 41-76, 1986: 11-19).
- ³ Defterhâne-i Âmire hakkında detaylı bilgi için bk. (Sertoğlu 1986: 81, Afyoncu 1994: 100-104).
- ⁴ Sondaj metodu için bk. (Yediyıldız vd. 2002: sunuş).
- ⁵ Ankara, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyûd-ı Kadîme Arşivi, Derdest Defteri, No:493. (Bu defter, bundan sonra TKGM-KKA-DD-493 olarak kısaltılacaktır). Varak numaraları olmayan deftere, tarafımızdan varak numaraları verilmiştir.
- ⁶ Erhan Afyoncu'nun tespitlerine göre, Derdest defterlerinin hemen hemen tamamı Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'nde, birkaç adeti ise Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Tapu Tahrir defterleri tasnifinde yer almaktadır. Bk. (Afyoncu 2000: 227).
- ⁷ Derdest defterlerinin muhtevası ve kıymeti ile ilgili önemli bilgiler, E. Afyoncu'nun doktora tezinde yer almaktadır. Bk. (Afyoncu 1997: 30-33). Bu bilgilerin makale olarak yayınlanmış hâli için bk. (Afyoncu 2000: 224-227).
- ⁸ Bu hususta inceleme yaptığımız farklı bölgelere ait defterler için bk. (TKGM – KKA – DD – 415 – Maraş: 1b.; TKGM – KKA – DD – 527 – Ankara: 3b, 4a, TKGM – KKA – DD – 509 – Bayburd: 3a, 3b, 4a, TKGM – KKA – DD – 422 – Bozok: 3a, TKGM – KKA – DD – 217 – Kastamonu: 3a, 15b, 16a).
- ⁹ Bu fiziksel özelliklerin bulunduğu defterler için bk. (TKGM – KKA – DD – 509 – Bayburd: 1b, TKGM – KKA – DD – 527 – Ankara: 3a, TKGM – KKA – DD – 422 – Bozok: 1b).
- ¹⁰ Bu defter, bundan sonra BOA – MAD – 1849 olarak kısaltılacaktır.
- ¹¹ Meselâ, Ali adlı dirlik sahibi için bk. (BOA – MAD – 1849, 22, TKGM – KKA – DD – 493, 9a). Yusuf adlı dirlik sahibi için bk. (BOA – MAD – 1849, 25, TKGM – KKA – DD – 493, 14a). Süleyman adlı dirlik sahibi için bk. (BOA – MAD – 1849, 26.; TKGM – KKA – DD – 493, 6b). Abdullah adlı dirlik sahibi için bk. (BOA – MAD – 1849, 33, TKGM – KKA – DD – 493, 10b).
- ¹² Bu mezranın XVI. yüzyılda bulunduğu idari yapı hakkında krş. (BOA – TD – 373, 189, 373 Numaralı Ayntâb Livası Mufassal Tahrir Defteri (950/1543), 2000:189, TKGM – KKA – TD – 161, 94a, Özdeğer, 1988: 387).
- ¹³ Bu köyün XVI. yüzyılda bulunduğu idari yapı hakkında krş. (BOA – TD – 373, 250, 373 Numaralı Ayntâb Livası Mufassal Tahrir Defteri (950/1543), 2000: 250, TKGM – KKA – TD – 161, 86a, Özdeğer, 1988: 390).
- ¹⁴ Harnuba köyü hakkında bk. (Özdeğer, 1988: 390, TKGM – KKA – DD – 493, 11b).
- ¹⁵ İkihur köyü hakkında bk. (Özdeğer, 1988: 522, TKGM – KKA – DD – 493, 14a).
- ¹⁶ Karacadinek köyü hakkında bk. (Özdeğer, 1988: 215, TKGM – KKA – DD – 493, 3b).
- ¹⁷ Barak köyü hakkında bk. (Özdeğer, 1988: 390, TKGM – KKA – DD – 493, 8b).
- ¹⁸ Karataş köyünün XVI. yüzyıldaki durumu hakkında krş. (BOA – TD – 373, 255, 373 Numaralı Ayntâb Livası Mufassal Tahrir Defteri (950/1543), 2000: 255, TKGM – KKA – TD – 161, 93a).
- ¹⁹ Açıbcı köyünün XVI. yüzyıldaki durumu hakkında krş. (BOA – TD – 373, 130, 373 Numaralı Ayntâb Livası Mufassal Tahrir Defteri (950/1543), 2000: 130, TKGM – KKA – TD – 161, 55a).
- ²⁰ Bu köy hakkında krş. (BOA – TD – 373, 271, 373 Numaralı Ayntâb Livası Mufassal Tahrir Defteri (950/1543), 2000: 271, TKGM – KKA – TD – 161, 90a).
- ²¹ Tahrir defterlerinin toponomi bilimi açısından zenginliği hakkında bk. (Elibüyük 1990: 20-24, İlhan 1990: 216-217).
- ²² Ayntâb, bugünkü adıyla Gaziantep yöresine ait yer adları hakkında detaylı bilgi için bk. (Güzelbey 1984: 169-180, Sevinç 1983: 1-131).

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Ankara, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyûd-ı Kadîme Arşivi, Derdest Defterleri, No:493, 415, 527, 509, 422, 217.

Ankara, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyûd-ı Kadîme Arşivi, Ayntâb Livâsı Mufassal Tahrir Defteri (982/1574) No:161.

İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ayntâb Livâsı Mufassal Tahrir Defteri, No:373. Basılmış hali için bk. (2000). 373 Numaralı Ayntâb Livâsı Mufassal Tahrir Defteri (950/1543). Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay.

İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver Defterler Katalogu, No:1849.

Diğer Kaynaklar

Acun, Fatma (2002). "Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Timar Sistemi ve Uygulaması". *Türkler*. C. 9. Ankara. Yeni Türkiye Yay. 899-908.

Afyoncu, Erhan (1994). "Defterhâne". *DİA*. C. 9. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 100-104.

——— (1997). *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Defterhâne-i Âmiri (XVI-XVIII.Yüzyıllar)*. Doktora tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.

——— (2000). "XVII.Yüzyıl Osmanlı Bürokrasisinde İki Yeni Defter: Cebe ve Derdest Defterleri". *Tarih İncelemeleri Dergisi* XV: 221-229.

Akdağ, Mustafa (1955). "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar". *AÜDTCF Dergisi* XIII (1-2) : 27-51.

Barkan, Ö.Lütfi (1940-1941). "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hâkana Mahsus İstatistik Defterleri (I)". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* II/1: 20-59.

——— (1940-1941). "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hâkana Mahsus İstatistik Defterleri (II)". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* II/2: 214-247.

——— (1993). "Timar". *İA*. C. 12. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yay. 286-333.

Beldiceanu, Nicoara (1985). *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Timar*. Çev. M. Ali Kılıçbay. Ankara: Teori Yay.

Cebeci, Ahmet (1999). "XVI. Yüzyılda Antep ve Yöresinde Yer Adları". *Cumhuriyetin 75.Yılına Armağan Gaziantep*. Ed.Yusuf Küçükdağ. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Vakfı Kültür Yay. 155-164.

Elibüyük, Mesut (1990). "Türkiye'nin Tarihi Coğrafyası Bakımından Önemli Bir Kaynak, Mufassal Defterler". *Coğrafya Araştırmaları* 2/2: 11-42.

Ergenç, Özer (2006). *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*. Ankara: TTK Yay.

Gökbilgin, Tayyib (1967). "Kanûnî Sultan Süleyman'ın Timar ve Zeamet Tevcihi ile ilgili Fermanları". *Tarih Dergisi* XVII/22: 35-48.

- Güzelbey, Cemil Cahit(1984). “Gaziantep’te Türk Topluluklarının Adlarını Taşıyan Yerler”. *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri* (11-13 Eylül 1984). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. 169-180.
- Howard, Douglas (1986). “The BBA Ruznamçe Tasnifi: A New Resource for the Study of the Ottoman Timar System”. *The Turkish Studies Association Bulletin* 10/1: 11-19.
- (1987). *The Ottoman ‘Timar’ System and its Transformation (1563-1656)*. PhD. Thesis. USA: Indiana University.
- İlhan, Mehdi (1990). “Onaltıncı Yüzyıl Başlarında Amid Sancağı Yer ve Şahıs Adları Hakkında Bazı Notlar”. *Bellekten* LIX: 213-232.
- İnalçık, Halil (2003). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*. Çev. Ruşen Sezer. İstanbul: YKY Yay.
- Özdeğer, Hüseyin (1988). *Onaltıncı Asırda Ayıntâb Livâsı I*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yay.
- Sertoğlu, Midhat (1986). *Osmanlı Tarih Lûgati*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Sevinç, Necdet (1983). *Gaziantep’de Yer Adları ve Türk Boyları, Türk Aşiretleri Türk Oymakları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Yay.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1951). “Kanun-ı Osmanî Mefhûm-ı Defter-i Hâkânî”. *Bellekten* XV: 381-399.
- Yediyıldız, Bahaeddin (1984). “Türkiye’de Yer-Adı Verme Usulleri”. *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri* (11-13 Eylül 1984). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. 25-41.
- Yediyıldız, Bahaeddin, Mehmet Öz ve Ünal Üstün (2002). *Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları* III. Ankara: TTK Yay.

An Essay on the Source Value of Derdest Registers: An Analysis of Ayıntab Derdest Register Numbered 493

Emine Erdoğan Özünlür

Abstract: Derdest registers were registers which showed who was in control of the timar income. These registers, which contain important data about the Ottoman timar system, gave information about timar types, the places constituting the timar income and their incomes, how many shares they possessed, the name of dirlik owners, their jobs and qualities, the date of their certificates and even their photographic (pictorial) appearances. This article moves from all the mentioned data and applies a methodological test on the value source that Derdest registers possess concerning the Ottoman timar system and its socio-economic history using the Ayıntab derdest register, numbered 493 as an example.

Key Words: The Ottoman Empire, Timar system, Derdest registers, Antep.

* Assist. Prof. Dr., Gazi University, Faculty of Science and Letters, Department of History /ANKARA.
erdogan@gazi.edu.tr

Исследование дердест-дефтеров (книг регистров) в качестве источника: анализ 493-го дердест-дефтера Айынтаба

Эмине Эрдоган Озюнюлү*

Аннотация: Книги регистров показывают кто распоряжается доходами от тимаров. Книги регистров, содержащие важные сведения о тимарной системе Османской империи, дают общую информацию о типах тимаров, местах, приносящих тимарный доход и их доходах, владельцах тимаров и их профессиях/квалификациях, количестве принадлежащих им территорий, датах передачи во владение тимаров, и даже содержат их фотографические данные согласно условиям того периода. В этой статье сделана попытка методологического исследования научного изучения дердест-дефтеров как исторического источника по тимарной системе и социально-экономическому развитию Османской империи на примере книги регистров Айынтаба за номером 493.

Ключевые Слова: Османская империя, тимарная система, дердест-дефтеры, Антеп.

* Доц. доктор университет Гази, факультет литературы и естественных наук, кафедра истории / АНКАРА erdogan@gazi.edu.tr